

OLTINSOY TUMANI DIALEKTI: SURXONDARYO VILOYATI SHEVALARIDAGI QIPCHOQ-QARLUQ O'TISH AREALI (AREAL LINGVISTIKA NUQTAI NAZARIDAN)

Jumayeva Xolbibi O'tkir qizi

Termiz davlat universiteti

Lingvistika: o'zbek tili 1 - kurs magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19816052>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxondaryo viloyati Oltinsoy tumani dialekti areal lingvistika asosida tavsiflanadi. Tadqiqotda tumanning geografik-etnik xususiyatlari, dialektning fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari (jumladan, “j/y” izoglossasi, hozirgi zamon fe'l shakllari -āp/-āpti, qarindoshlik terminlari va boshqalar) tahlil qilinadi. Qo'shni hududlar (Denov, Sho'rchi, Boysun) bilan solishtirish orqali areal chegaralar va tashqi ta'sirlar (tojik tili, adabiy til) aniqlanadi.

Kalit so'zlar: Oltinsoy tumani dialekti, Surxondaryo shevalari, areal lingvistika, qipchoq lahjasi, qarluq lahjasi, izoglossa, fonetik xususiyatlar, morfologik xususiyatlar, leksik aralashma, o'tish are.

Abstract

This article describes the dialect of Oltinsoy District in Surkhandarya Region from the perspective of areal linguistics. The study analyzes the geographical and ethnic characteristics of the district, as well as the phonetic, morphological, and lexical features of the dialect (including the “j/y” isogloss, present tense verb forms -āp/-āpti, kinship terms and etc.). Through comparison with neighboring areas (Denov, Sho'rchi, Boysun), areal boundaries and external influences (Tajik language, literary language) are identified.

Keywords: Oltinsoy district dialect, Surkhandarya dialects, areal linguistics, kipchak dialect, qarluq dialect, isogloss, phonetic features, morphological features, lexical mixture, transition area.

O'zbek tilining shevalari va lahjalari uning boy tarixiy-struktural xususiyatlarini aks ettiradi. Surxondaryo viloyati shevalari esa qipchoq va qarluq lahjalari aralashmasi bilan ajralib turadi. Oltinsoy tumani dialekti areal lingvistika jihatidan muhim o'tish zonasini ifodalaydi: u viloyatning shimoliy-sharqiy qismida joylashgan bo'lib, asosan qipchoq lahjasining “j”-lovchi shevalari guruhiga mansub, ammo qo'shni hududlardagi qarluq (“y”-lovchi) elementlari bilan kuchli aralashgan. Areal lingvistika (hududiy lingvistika) dialektlarning geografik tarqalishi, izoglossalari (lingvistik chegaralar), o'zaro ta'siri va fokus nuqtalarini o'rganadi. Oltinsoy shevasi Surxondaryo dialekt zonalasida qipchoq-qarluq aralashmasining muhim nuqtasi hisoblanadi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bu hudud shevalari hali to'liq areal kartografiyasi va korpus asosida o'rganilmagan.

Oltinsoy tumani 1981-yil 23-noyabrda Sho'rchi va Denov tumanlari qismlaridan tashkil topgan. U Surxondaryo viloyatining shimoliy qismida, Oltinsoy daryosi havzasida, Keragatog' etaklarida joylashgan. Maydoni taxminan 570 km², aholisi 198 ming nafarga yaqin (2025-yil ma'lumotlariga ko'ra). Markazi — Qarluq qishlog'i. Tumanda Vaxshivor (Denovdan o'tgan qism), Qorluq, Mirshodi va boshqa qishloqlar mavjud. Geografik jihatdan serunum tekislik va tog' etaklari aralashgan. Bu holat dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishiga yordam bergan. Etnik tarkibida o'zbeklar ustunlik qiladi (taxminan 70-80%), ular orasida qipchoq urug'lari (30% atrofida qayd etilgan) va qarluq qatlam vakillari bor. Shuningdek, tojik, tatar,

rus va boshqa millat vakillari yashaydi. Tarixiy jihatdan XI–XIII asrlardagi qipchoq ko‘chishlari va keyingi aralashuvlar (tojik tili ta‘siri) dialekt shakllanishiga asos bo‘lgan.

Oltinsoy tumani alohida “monografik obyekt” sifatida kam o‘rganilgan; ko‘pincha viloyatning “j”-lovchi shevalari guruhi (Boysun, Sho‘rchi, Oltinsoy) yoki qipchoq-qarluq o‘tish areali sifatida qaraladi¹. Saidmuso Rahimov — Surxondaryo shevalari bo‘yicha izlanish olib borgan muhim olimlardan biri. Uning “Surxondaryo o‘zbek shevalari lug‘ati (fonetikasi, leksikasi)” (1969) asari va nomzodlik dissertatsiyasi viloyat shevalarining leksikasi, fonetikasi va morfologiyasini o‘rgangan. Oltinsoy hududidagi “j”-lovchi qipchoq elementlari, qarindoshlik terminlari, dehqonchilik leksikasi va aralash xususiyatlar bu ishda aks etgan. X.Doniyorov — Surxondaryo shevalarining morfologik va fonetik xususiyatlarini tadqiq qilgan. Viloyatning shimoliy qismlaridagi (shu jumladan Oltinsoyga yaqin hududlar) qipchoq ta‘sirini tahlil qilgan. A.Normuhammedova (Ammagul Otabekovna Normuhammedova) — Surxondaryo shevalari leksikasi bo‘yicha ish olib borgan. Uning magistrlik yoki dissertatsiya materiallarida Sho‘rchi va Oltinsoy hududlaridagi (masalan, Qarluq qishlog‘i) sheva elementlari qayd etilgan. Eshanqulov Dilmurod Xurramovich — Surxondaryo qarluq shevalari bo‘yicha tadqiqotlar tavsifida viloyat shevalari tasnifini va oldingi olimlar (Rahimov va boshqalar) ishlarini tahlil qilgan. O‘zbek shevalari tadqiqotlari to‘plamlarida Surxondaryo (shu jumladan Oltinsoy) shevalarining areal xususiyatlari, “j/y” izoglossasi va o‘tish zonalari muhokama qilinadi. O‘zbek dialektal korpusi (dialectcorpora.uz): Surxondaryo viloyati shevalari (Oltinsoy tumani materiallari ham bor) bo‘yicha korpus yaratish loyihasi yo‘nalishda Muyassar Xolova, Nigora Egamberdieva va boshqalar fe‘ning sintaktik va morfologik kategoriyalari, annotatsiya masalalarini o‘rgangan. Korpusda Oltinsoy qishloqlaridan (Qarluq, Vaxshivor va boshqalar) materiallar mavjud. Zarnigor Shoyimqulova — Surxondaryo dehqonchilik etnografizmlarining leksik-semantik tahlili bo‘yicha ishlagan (Oltinsoy, Sho‘rchi, Denov va boshqa tumanlar materiallari asosida). Anvarbek Turdialiyev — Denov va unga yaqin hududlar (shu jumladan Oltinsoy o‘tish zonasi) shevalaridagi tojik tili ta‘sirini tadqiq qilgan.

Oltinsoy tumani dialekti Surxondaryo viloyati shevalari tizimida qipchoq (“j/ž”-lovchi) va qarluq (“y”-lovchi) lahjalari o‘rtasidagi eng muhim o‘tish areallaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Areal lingvistika nuqtai nazaridan bu hudud izoglossalar (lingvistik chegaralar) tizimining fokus nuqtasi hisoblanadi². S.Rahimovning Surxondaryo viloyatidagi o‘zbek shevalarini ikki guruhga ajratadi: 1) “y”-lovchi (shahar tipidagi) shevalar; 2) “j”-lovchi qipchoq shevalar. Ikkinchi guruhga viloyatning shimoliy-sharqiy qismi (shu jumladan hozirgi Oltinsoy hududiga kiruvchi Mirshodi, Qarluq va boshqa qishloqlar) mansub bo‘lib, bu yerda qipchoq lahjasi asosiy xususiyatlarni saqlagan³. Bu chegarani quyidagi sxematik tavsif bilan ko‘rsatish mumkin:

- shimol va shimoli-sharq (Oltinsoy markazi, Boysun va Sho‘rchi shimoliy qismlari): “j/ž”-lovchi qipchoq xususiyatlari ustun (masalan, jo‘l → žo‘l).

- janub va janubi-g‘arb (Denov, Sariosiyo janubiy qismlari): “y”-lovchi qarluq elementlari kuchliroq (masalan, yo‘l).

¹ Normuhammedova A.O. Surxondaryo o‘zbek shevalari leksikasi (magistrlik dissertatsiyasi). Samarqand, 2023. – B. 10–16.

² Turdialiyev A.X. Denov kichik dialektal zonasining xususiyatlariga doir // Oltin bitiglar (Golden scripts). 2022. №3. – B. 105–116.

³ Rahimov S. “Surxondaryo o‘zbek shevalari lug‘ati (fonetikasi, leksikasi)” (1969)

Bu izoglossa Oltinsoy orqali o'tib, viloyatning shimoliy-sharqiy qismini qipchoq lahjasining "ikkinchi guruhi" bilan bog'laydi. Lingvistik so'rovnomalar (Normammedova A. va boshqalar materiallari) shuni ko'rsatadiki, Oltinsoy qishloqlarida (ayniqsa, Qarluq va Vaxshivor) ikkala variant ham parallel qo'llaniladi, ammo yosh avlodda adabiy til ta'sirida "y" varianti kuchaymoqda.

Oltinsoy shevasida quyidagi fonetik izoglossalar kuzatiladi (Rahimov S., Doniyorov X. va boshqalar tadqiqotlariga asosan):

1. "j/ž" – "y" izoglossasi (asosiy chegaraviy belgi):

- qipchoq zonada: žezze (yozilishi), žo'l, ženg.
- qarluq ta'sirida: yazna, yo'l, yeng. Oltinsoyda bu ikki shakl aralash qo'llaniladi va "j/y" chegarasi tumanning markaziy qismidan (Qarluq qishlog'i) o'tadi.

2. Unlilar torayishi va cho'ziqligi ("janubiy izoglossalar"):

- "o-u" torayishi: bor → bur (Oltinsoy shimolida kuchli).
- "a" ning cho'ziq talaffuzi: dada (cho'ziq "a" bilan, tojik tili ta'sirida).
- "g/v" almashinuvi: tog' → tov (janubiy hududlarda kuchliroq, Oltinsoy o'tish zonasida aralash).

3. Singarmonizm (unlilar ohangdoshligi): Qipchoq asosida nisbatan saqlangan (xala, ohmoq), ammo qarluq ta'sirida zaiflashgan yoki yo'qolgan. Oltinsoyda bu hodisa "o'tish" xarakteriga ega: shimoliy qishloqlarda kuchliroq, janubiy qismlarda diftonglashuv (au → o') kuzatiladi.

Morfologik izoglossalar:

- fe'l shakllari: hozirgi zamon -āp/-āpti (kelāppān – kelyapman) qipchoq xususiyati sifatida Oltinsoy shimolida ustun; qarluq zonada -vot/-vat varianti (kelvotman) parallel ishlatiladi.

- kelishiklar: o'rin-payt va jo'nalish kelishiklarida aralashuv (-dä o'rniga -gä).

Qarindoshlik terminlari (qipchoq xususiyati): Ata (ota), yena (ona), bala (bola), nevere (nevara), chevare, evara, zuvola, begana. Bu terminlar Oltinsoy j-lovchi qismlarida saqlangan⁴. Odam a'zolari nomlari: jurak, bavur (jigar), iyak (yengak), jelka (iyin), ucha.

Leksik xususiyatlar:

Oltinsoy shevasi leksikasi boy va aralash:

- o'zbekcha o'zak + o'zbekcha qo'shimcha: burim (muyulish), yenchi (en soluvchi), uyrim (girdob), ochqich (kalit).

- o'zbekcha o'zak + tojikcha qo'shimcha: orqador (achchig'i tez chiqadigan), telpekdo'z (telpak tikuvchi), arqatarash.

- dehqonchilik va etnografik leksika: ketman, shoxa, mola, jupqa, umoch osh, shulla, jalama, g'ilmindi, uvuz va boshqalar.

- umumturkiy qatlam saqlangan, ammo tojik va rus ta'siri (ikki tillilik hududlarda) sezilarli.

Oltinsoy shevasi qo'shni hududlar bilan solishtirganda quyidagicha izoglossalarni hosil qiladi:

- Boysun va Sho'rchi shimoli: "j"-lovchi qipchoq ustunligi (singarmonizm saqlangan).
- Denov: qarluq ("y"-lovchi) ta'siri kuchli, tojik bilingvizmi yuqori.

⁴ Rahimov S. "Surxondaryo o'zbek shevalari lug'ati (fonetikasi, leksikasi)" (1969) B. 96 (leksika bo'limi).

- Sariosiyo: o'tish zonasining davomi, arxaik elementlar saqlangan.

Tashqi ta'sirlar: tojik tili (fonetika va leksika) janubiy izoglossalarni kuchaytiradi; adabiy o'zbek tili (maktab, media) yosh avlodda sheva elementlarini zaiflashtiradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Oltinsoy tumani dialekti Surxondaryo areal zonalasining muhim o'tish nuqtasi bo'lib, qipchoq asosida qarluq elementlari aralashgan murakkab tizimni ifodalaydi. Uning fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari areal lingvistika nuqtai nazaridan qimmatli material beradi. Xulosa

Oltinsoy tumani dialektining fonetik (masalan, undoshlarning talaffuzi va unli tovushlarning o'zgarishi), morfologik (fe'l shakllari va so'z yasalishi) hamda leksik (mahalliy o'zbekcha va qo'shni tillardan olingan qatlamlar) xususiyatlari uni nafaqat tilshunoslik, balki etnografiya va tarix fanlari uchun ham muhim manba qiladi. Oltinsoy shevasi orqali mahalliy aholining turmush tarzi, urf-odatlar va o'tmishdagi madaniy aloqalari yaqqol namoyon bo'ladi.

Zamonaviy davrda globalizatsiya va standart o'zbek adabiy tili ta'sirining kuchayishi tufayli dialektlar asta-sekin yo'qolish xavfi ostida qolmoqda. Shuning uchun Oltinsoy tumani dialektini saqlash va o'rganish nafaqat ilmiy, balki milliy-ma'naviy ahamiyatga ega. Yosh avlodga shevani o'rgatish, audio va video materiallar yaratish, maktab darsliklariga kiritish kabi amaliy choralar orqali bu noyob til boyligini kelajak avlodlarga yetkazish lozim. Oltinsoy tumani dialekti — bu nafaqat o'tmishning merosi, balki o'zbek tilining kelajakdagi rivojlanishi uchun ham muhim manbadir. Uni chuqur o'rganish va himoya qilish orqali biz o'z milliy o'zligimizni yanada mustahkamlaymiz.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Rahimov S. "Surxondaryo o'zbek shevalari lug'ati (fonetikasi, leksikasi)" (1969)
2. Turdialiyev A.X. Denov kichik dialektal zonasining xususiyatlariga doir // Oltin bitiglar (Golden scripts). 2022. №3. – B. 105–116.
3. Normuhammedova A.O. Surxondaryo o'zbek shevalari leksikasi (magistrlik dissertatsiyasi). Samarqand, 2023